

KAZIMIERZ NIEWIADOMSKI

Politechnika Białostocka

## EWOLUCJA KRYTERIÓW WYODRĘBNIANIA ROLNICZYCH OBSZARÓW PROBLEMOWYCH (NA PRZYKŁADZIE WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO)

### Wprowadzenie

W zróżnicowanej przestrzeni środowiska geograficznego oraz w wyniku związanej z nią działalności człowieka w ewolucyjnym procesie rozwoju społeczno-gospodarczego wyodrębniły się obszary problemowe. Stwarzają one gorsze warunki życia, niższy jest także ich poziom rozwoju w porównaniu z lepiej rozwiniętymi obszarami. W warunkach większej swobody przepływu ludności i siły roboczej pomiędzy poszczególnymi regionami i krajami nasilają się niekorzystne zjawiska związane z migracją i wyludnianiem się niektórych regionów, następuje względny i bezwzględny ubytek ludności, deformują się struktury demograficzne, zanika dotychczasowa i tak skromna w wielu przypadkach infrastruktura techniczna i społeczna. Zmniejszające się zainteresowanie odtwarzaniem istniejącego potencjału produkcyjnego i regres w zakresie nowych inwestycji powodują dalsze obniżanie dochodów i poziomu życia. W literaturze przedmiotu do określenia takiego stanu używa się różnych pojęć, niekiedy o zabarwieniu pejoratywnym, np.: opóźnione w rozwoju, słabe, zacofane, trudne, nierozwinięte, marginesowe, depresyjne, peryferyjne<sup>1</sup>, zmarginalizowane i wykluczone, obszary konfliktów i niedostatku, wartościowane według kategorii A, B itd.

Szczególnie duże dysproporcje związane z warunkami i poziomem życia widoczne są na obszarach wiejskich. W związku z tym „problemowość” kojarzona jest często ze wsią i rolnictwem, w przeciwieństwie do ośrodków miejskich, w powszechnym odczuciu zapewniających lepsze warunki życia.

Analiza zjawisk i czynników, które w świetle dotychczasowych kryteriów pozwalają zakwalifikować dany rejon do obszarów problemowych wykazuje, że ich skutki nie zawsze muszą być postrzegane jako negatywne. Niejednokrotnie tworzą one nowe uwarunkowania sprzyjające rozwojowi rolnictwa zarówno konwencjonal-

---

<sup>1</sup> Należy zwrócić uwagę, że nie wszystkie obszary określane jako peryferyjne (przynajmniej, jeśli chodzi o odległość od centrum i krańce przestrzeni wyznaczone granicami administracyjnymi) są lub muszą być obszarami problemowymi, podobnie jak nie wszystkie obszary problemowe muszą być peryferiami. W województwie podlaskim występuje zbieżność położenia peryferyjnego z cechami obszaru problemowego.

nego, jak i różnych form rolnictwa opartego na naturalnych metodach produkcji, czy też turystyki wiejskiej i agroturystyki wykorzystujących naturalne zasoby przyrodnicze. Można więc mówić o ewolucji kryteriów zacofania i problemowości oraz powstawaniu nowych uwarunkowań rozwoju.

Są to m.in.:

- 1) Jakość środowiska przyrodniczego – tradycyjnie uznawana za podstawowy czynnik różnicujący zwłaszcza produktywność rolnictwa – we współczesnym rolnictwie ma statystycznie luźny lub nieistotny związek z wynikami produkcyjnymi i ekonomicznymi;
- 2) Zmniejszanie się liczby ludności na określonych obszarach (migracje ludności, ujemny przyrost naturalny, zmiany struktury ekonomicznej ludności) – jeśli nie towarzyszą temu ekstremalne deformacje struktur demograficznych – tworzy korzystne warunki dla powiększania obszaru gospodarstw rolnych i ich modernizacji, a tym samym tworzenia jednostek odpowiadających współczesnemu etapowi rozwoju społeczno-gospodarczego;

Rolnicze obszary problemowe z reguły charakteryzują się korzystnymi walorami przyrodniczymi z punktu widzenia produkcji tzw. „zdrowej żywności” oraz rozwoju turystyki wiejskiej i agroturystyki, co stwarza warunki dla dywersyfikacji dotychczasowych monorolniczych funkcji obszarów rolniczych.

Objęcie obszarów problemowych różnymi formami wsparcia finansowego pozwala osiągać korzyści finansowe ze środków publicznych (renta z tytułu mało użytecznych dotychczas gruntów).

Województwo podlaskie jest dobrym przykładem rozpoznania dotychczasowych kryteriów wyodrębniania obszarów problemowych. Występuje tu duże nasilenie niekorzystnych zjawisk w rolnictwie i na obszarach wiejskich, które utrzymują się od dziesiątków lat, a ich poziom osiągnął taki punkt, że można mówić o powstaniu nowych wartości, które w obecnych uwarunkowaniach należy poddać ocenie.

Celem niniejszego opracowania jest wskazanie na pewne przewartościowanie dotychczasowych czynników decydujących tradycyjnie o problemowości rolnictwa i obszarów wiejskich oraz ich wpływie na kształtowanie podstaw rozwoju nowoczesnego rolnictwa na tych obszarach.

Rozpoznanie zmian zachodzących na obszarach problemowych w województwie podlaskim może być swego rodzaju modelem dla innych obszarów dotkniętych podobnymi problemami.

W opracowaniu wykorzystano dane statystyki państwowej, w tym wyniki ostatniego spisu powszechnego w układzie gmin oraz wyniki gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną pod kierunkiem Instytutu Ekonomiki Rolnej i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie. Grupowanie gmin i gospodarstw rolnych przeprowadzono metodą skupień zgodnie z procedurami algorytmu Warda dostępnego w standardowym pakiecie komputerowym „Statistica”<sup>2</sup>.

<sup>2</sup> Analiza skupień jest metodą taksonomiczną przeznaczoną do klasyfikacji obiektów wielocechowych, polegająca na wyróżnieniu określonych podzbiorów w przestrzeni wielowymiarowej, zwanych skupieniami [3, 5, 9]. Jej podstawową zaletą jest możliwość kompleksowego badania zjawisk i procesów, w zasadzie dowolnej liczby jednostek i cech.

## **Istota i koncepcje obszarów problemowych**

W literaturze i praktyce spotkać można różnorodne koncepcje i określenia obszarów problemowych. Najogólniej, a jednocześnie najwcześniej, jak wynika z dostępnej literatury, ujął to E.M. Hoover [6] mówiąc, że z obszarem problemowym mamy do czynienia wówczas, gdy występują „trudności” na określonym terytorium (jakiegoś regionu czy kraju). Wskazuje jednocześnie na trzy kategorie obszarów problemowych:

- obszary „zacołane”, które nie nadążają za rozwojem gospodarczym;
- obszary „cofające się”, wykazujące zmniejszenie udziału przemysłu i wydajności pracy oraz spadek popytu;
- miejskie obszary „zahamowane”.

W celu przybliżenia pojęcia „obszary problemowe” i różnej jego interpretacji, można wskazać na kilka charakterystycznych ich ujęć. I tak:

R. Horodeński [7] obszar nierozwinięty (opóźniony) charakteryzuje brakiem „autonomicznych” możliwości bardziej efektywnego wykorzystania czynników rozwoju społeczno-gospodarczego oraz zaangażowania zewnętrznych czynników umożliwiających rozwój.

R. Secomski [17] obszarami ekonomicznie zacołanymi określa regiony kraju słabo rozwinięte, w których poziom warunków życia jest dużo niższy w porównaniu do średniej w kraju. Wymagają one aktywności ze strony polityki społeczno-gospodarczej.

Z. Więtkowicz [19] obszary niedorozwinięte społecznie i gospodarczo, na których występują zjawiska utrudniające lub uniemożliwiające prawidłowe funkcjonowanie, przez analogię do nazewnictwa w literaturze światowej określa jako obszary problemowe. Wskazuje, że istotą obszaru problemowego stanowią następujące charakterystyczne cechy:

- jest to jednostka przestrzeni geograficznej;
- odznacza się „pewną anomalią rozwoju regionalnego, któremu towarzyszy szereg nieprawidłowości” wywołujących konflikty i napięcia;
- powstałe problemy nie mogą być rozwiązane we własnym zakresie i wymagają interwencji ze strony państwa.

Interpretacja obszarów problemowych, jako „rejonów o szczególnym nagromadzeniu konfliktów, zagrożeń, piętrzących się zagadnień trudnych do rozwiązania oraz rejonów niewykorzystanych szans rozwoju społeczno-gospodarczego”, znajduje się również w pracy „Rozwój Polski północno-wschodniej...” [16].

J. Bański [1] określa obszar problemowy jako jednostkę przestrzenną, która cechuje się anormalnością poszczególnych jej elementów. Występowanie negatywnych zjawisk utrudnia prawidłowy rozwój. Mogą to być trudności wynikające z zagrożenia ekologicznego, niekorzystnych zjawisk demograficznych lub związanych z ogólnymi procesami rozwoju rolnictwa. Często dochodzi do ich kumulowania na określonym obszarze i wówczas stanowią szczególnie duży problem do przezwyciężenia.

A. Rosner [18] do określenia obszarów o niskim poziomie rozwoju lub jego braku używa pojęcia obszarów problemowych, to jest takich, w których skala trudności pozostających do rozwiązania jest szczególnie duża. Chodzi przede wszystkim o wysokie wskaźniki bezrobocia, duże przeludnienie agrarne, brak silnych, rozwojowych gospodarstw rolnych oraz obszary położone peryferyjnie wobec dużych ośrodków miejskich. Do obszarów odpowiadających tym cechom zalicza m. in. obszary Polski wschodniej.

Z przedstawionych określeń wynika, że obszary problemowe mogą być różnie klasyfikowane i wyodrębniane, w zależności od kryteriów, jakie zostaną przyjęte za ich podstawę.

Wspomniana już autorka (Z. Więckowicz) podaje, że obszary problemowe mogą być zdominowane przez:

- nadmierny odpływ ludności;
- nadmierne zasoby gruntów będących własnością Skarbu Państwa (zjawisko charakterystyczne dla obszarów wiejskich województw północno-wschodnich w latach 70. i 80., obecnie stopień gruntów odłogowanych);
- niską efektywność rolnictwa;
- zagrożenie ekologiczne;
- obszary niekorzystne pod względem zdrowotnym.

Wymienione cechy stanowiły podstawę klasyfikacji obszarów problemowych, przedstawionej przez E. Kurek [8], która wyróżnia następujące ich rodzaje:

- wyludniające się, o trwałym ujemnym saldzie migracji ludności;
- o niskiej efektywności rolnictwa (kryterium zakwalifikowania stanowiły głównie cechy produkcyjne rolnictwa, ale również i strukturalne, np. rozdrobnienie gospodarstw rolnych);
- zagrożenia ekologicznego;
- „strefy niedostatku”, obszary o niskich parametrach charakteryzujących poziom życia (poniżej przeciętnego, poniżej minimum socjalnego);
- obszary peryferyjne i pogranicza, osiągające niższe efekty gospodarowania na tle naturalnych warunków produkcji i słabiej wyposażone w infrastrukturę techniczną.

Powyższą typologię uzupełniają jeszcze trzy rodzaje obszarów problemowych, a mianowicie: obszary obniżonej zdrowotności, Sudety jako obszar „wieloproblemy” oraz obszary „zachwianych proporcji w rozwoju industrializacji i urbanizacji”.

Również autorzy pracy „Rozwój Polski północno-wschodniej...” [16] jako podstawę wydzielenia obszarów problemowych przyjmowali następujące kryteria:

- powyżej 10% ubytek ludności;
- stopień deformacji struktury demograficznej (wiek, płeć);
- ocenę zjawiska bezrobocia;
- udział przemysłów tradycyjnych, opartych na zasobach naturalnych;
- zanieczyszczenie środowiska geograficznego;
- (duży) udział gruntów stanowiących zasoby Skarbu Państwa;
- deficyt wody;

- jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej;
- warunki rozwoju rolnictwa ekologicznego.

G. Gorzelak [4] za Blakelyem uogólnia, w skali światowej, cechy miejscowości odznaczającej się niską dynamiką procesów gospodarczych – położonej peryferyjnie. Są nimi: z reguły wysoka stopa bezrobocia, niski poziom usług komunalnych, niski poziom wykształcenia mieszkańców, położenie z dala od centrów gospodarczych, politycznych i kulturalnych, niekorzystne warunki naturalne. Cechy te nie zachęcają do lokowania kapitału i działań przedsiębiorczych, co powoduje stagnację takich regionów.

Pojęciem bliskoznacznym terminowi obszary problemowe jest peryferyjność. W potocznym znaczeniu peryferyjność oznacza oddalenie od czegoś co jest punktem odniesienia, przeważnie od centrum, które jest miejscem koncentracji działalności gospodarczej i urbanizacji oraz jest jednocześnie bogatsze od regionów je otaczających, wiejskich i biedniejszych. Aspekt geograficznego oddalenia ma mniejsze znaczenie na obecnym etapie rozwoju społeczno-gospodarczego, który w dużej mierze pokonał fizyczną odległość decydującą w przeszłości o opóźnieniu rozwoju, zacofaniu i peryferyjności. Współcześnie wyznacznikiem peryferyjności stają się w większym stopniu nieprzestrzenne kryteria. A. Olechnicka [10] zalicza do nich:

- niski poziom rozwoju infrastruktury;
- niskie kwalifikacje kapitału ludzkiego;
- brak efektywnych lokalnych przedsiębiorstw, nierozwinięte społeczeństwo obywatelskie i niewykształcona warstwa instytucjonalna oraz słabe powiązania z otoczeniem globalnym.

T. Popławski [13] rozumie jednak peryferyjność bardzo szeroko i odnosi ją do różnych stanów. Nadaje jej wymiar, m. in.: przestrzenny, w tym zarówno regionalny, jak i obszarowy, ekonomiczny, polityczny, techniczny, technologiczny, społeczny, osobowościowy, kulturowy.

Ogólne cechy współczesnych regionów peryferyjnych są więc zbliżone lub tożsame z obszarami problemowymi. Stąd też, w przypadku jednoczesnego występowania takich zjawisk na obszarach oddalonych od centrum, mówi się o kumulacji barier rozwojowych lub o peryferiach peryferii. W województwie podlaskim, jak wspomniano, cechy obszarów problemowych nakładają się na peryferyjne położenie, dlatego uzasadnione może być określanie tych obszarów jako peryferyjnych obszarów problemowych. Mimo wskazanych pewnych niuansów znaczeniowych, wydaje się, że nie ma istotniejszych przeciwwskazań, by peryferia i obszary problemowe (w rozumieniu niższego poziomu rozwoju i gorszych warunków życia mieszkańców) traktować zamiennie.

Uogólniając powyższe stwierdzenia można powiedzieć, że obszar problemowy jest jednostką przestrzenną dającą się wyodrębnić ze względu na występowanie jednej lub kilku cech, które są postrzegane jako negatywne w określonym środowisku (przyrodniczym, społecznym, gospodarczym, ekonomicznym, a nawet politycznym). Kwestie te mogą być rozpatrywane w różnych układach przestrzennych: lokalnych, regionalnych, poszczególnych krajów, grup krajów lub nawet kontynentów.

W Unii Europejskiej wszystkie regiony pod względem dynamiki rozwoju dzieli się na trzy grupy:

- 1) Duże ośrodki miejskie, z rozwiniętymi funkcjami usługowymi – kreują one największą liczbę miejsc pracy i charakteryzują się najniższym bezrobociem;
- 2) Regiony przemysłowe, rozwijające się na ogół pomyślnie, z przemysłem skoncentrowanym przeważnie w miastach o średniej wielkości;
- 3) Regiony wiejskie, obszary położone poza terytorium miast o relatywnie wysokiej liczbie ludności utrzymującej się z rolnictwa (nawet do 40% ogółu czynnych zawodowo), niskim udziale w tworzeniu PKB, wysokim wskaźniku migracji ludności i niejednokrotnie dotknięte wysoką stopą bezrobocia [11].

Obszary wiejskie nie są również jednorodne. Według klasyfikacji przyjętej przez OECD, obszary te dzieli się na następujące kategorie:

- obszary ekonomicznie zintegrowane, położone najczęściej wokół większych ośrodków miejskich, rozwijające się pod względem ekonomicznym i demograficznym;
- pośrednie obszary wiejskie, z przewagą funkcji rolniczych, słabo rozwijające się ekonomicznie i niewykazujące istotniejszych zmian pod względem demograficznym;
- peryferyjne obszary wiejskie, o małym i rozproszonym zaludnieniu oraz wykazujące regres pod względem rozwoju.

Podział na regiony może być przydatny dla polityki gospodarczej realizowanej w odniesieniu do części kraju, uwzględniającej specyfikę procesów rozwojowych i środowiska lokalnego. W UE dla potrzeb administracyjnych i realizowanej polityki regionalnej wyróżnia się kilka poziomów jednostek terytorialnych NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics). Odpowiednikiem takiego podziału w Polsce, na poziomie krajowym jest NUTS I, wojewódzkim NUTS II (16 jednostek), (podregionów) grup powiatów NUTS III (45), powiatów i miast na prawach powiatu NUTS IV (380) oraz gmin NUTS V (2489 jednostek) [12].

Do obszarów rolniczych w Polsce, podobnie jak w Unii Europejskiej, zalicza się tereny poza terytorium miast. Rolnicze obszary problemowe stanowią część przestrzeni rolniczej zdominowaną przez rolnictwo, reprezentujące niski poziom i przynoszące niskie dochody zatrudnionej w nim ludności. Niskiemu poziomowi dochodów towarzyszą również inne zjawiska, które są ich konsekwencją lub czynnikami sprawczymi, jak np. niski poziom gospodarowania, wyludnianie się obszarów wiejskich, deformacja struktury demograficznej, zanik ważnych funkcji społecznych, stagnacja lub likwidowanie infrastruktury technicznej i społecznej.

J. Bański [1] rolniczymi obszarami problemowymi, zwanymi również obszarami depresji, obszarami upośledzonymi, nazywa takie, na których rolnictwo ma stosunkowo niski poziom rozwoju, nie wykorzystuje w pełni możliwości produkcyjnych oraz przegrywa konkurencję z innymi funkcjami gospodarczymi w długotrwałym procesie rozwoju społeczno-gospodarczego.

Z. Wojtaszek [20] wyróżnia następujące cechy charakterystyczne w rejonach o niekorzystnych warunkach przyrodniczych dla rolnictwa:

- 1) Bardzo niska gęstość zaludnienia (w przeliczeniu na km<sup>2</sup>), wynikająca z dużego udziału obszarów leśnych (około 40% powierzchni ogólnej) oraz niemal całkowite zdominowanie gospodarki takiego obszaru przez rolnictwo (brak pozarolniczych miejsc pracy);
- 2) Słabo rozwinięta infrastruktura;
- 3) Ekstensywne prowadzenie produkcji rolnej, co znajduje odzwierciedlenie zarówno w nakładach środków produkcji (nawożenie, poziom zużycia pasz treściwych pochodzących z zakupu), jak i niskiej obsadzie zwierząt gospodarskich oraz efektach produkcyjnych (niskie plony roślin uprawnych).

Kryteria wyodrębniania regionów problemowych (upośledzonych) we Wspólnocie Europejskiej wiążą się z przesłankami uzasadniającymi nierównomierny rozwój poszczególnych obszarów oraz nakładaniem się innych zjawisk z tym związanych, jak: niska wydajność pracy i zróżnicowanie dochodów, niskie kwalifikacje zatrudnionych i słabo rozwinięte szkolnictwo, braki w zakresie infrastruktury, małe zaludnienie i niedobór kapitału.

Zgodnie z Rozporządzeniem Rady (WE) nr 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej określono ramowe kryteria kwalifikowania obszarów o mniej korzystnych warunkach gospodarowania. Dla obszarów rolniczych (nie górskich) takimi kryteriami są przede wszystkim niska produktywność ziemi i towarzyszące jej takie cechy jak: niski potencjał produkcyjny, trudność w uprawie gleb, niska jakość warunków naturalnych do rozwijania produkcji rolniczej, niski poziom osiąganego produkcji oraz niekorzystne zjawiska ludnościowe zachodzące na terenach wiejskich i rolniczych. Do obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania mogą być zaliczone również inne tereny, na których występują specyficzne utrudnienia, lecz uzasadnione jest kontynuowanie produkcji rolniczej na tych obszarach (ze względu na konieczność zachowania środowiska przyrodniczego i/lub walory turystyczne).

Kraje UE ustalają szczegółowe kryteria klasyfikujące<sup>3</sup> określone obszary o niekorzystnych pod względem gospodarowania. W przypadku stref nizinnych (nie górskich) takimi kryteriami są przede wszystkim jakość gleb, plony roślin, obsada zwierząt gospodarskich, udział użytków zielonych w strukturze użytków rolnych, udział gruntów wydzierżawionych, długość okresu wegetacji, udział dochodów osiągniętych w rolnictwie na jednostkę pracy w porównaniu do średniej krajowej. Ten ostatni parametr, z graniczną wielkością 80%, stosowany jest m.in. w Irlandii, Luxemburgu, Francji, Grecji, Hiszpanii i Wielkiej Brytanii oraz 77% w Belgii [2].

<sup>3</sup> Zgodnie z Rozporządzeniem Rady (WE) nr 1257/1999, dotychczasowe wykazy obszarów o mniej korzystnych warunkach gospodarowania (Rozporządzenie WE nr 950/97) pozostają w mocy (art. 52).

Do scharakteryzowania niekorzystnych zjawisk związanych z populacją ludności rolniczej w UE przyjmowane są trzy główne kryteria: gęstość zaludnienia, wskaźnik wyludniania się i udział populacji ludności rolniczej. Graniczne wielkości tych wskaźników są znacznie zróżnicowane i wahają się w przypadku zaludnienia od 27 (w Irlandii) do 130 osób na km<sup>2</sup> (w Niemczech), wskaźniki depopulacji od 0,5% (Austria, Hiszpania) do 2,0% (w Grecji) i udział ludności rolniczej od 15% (w Belgii, Francji, Niemczech i Włoszech) do 50% (w Grecji) [2].

W ramach dostosowań polskiego ustawodawstwa do wymogów UE, przyjęto następujące zasady i kryteria klasyfikacji polskich obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania – (ONW) lub polskie Less-Favoured Areas (LFA):

- 1) Obszary górskie obejmują gminy, w których ponad połowa użytków rolnych (UR) jest położona powyżej 500 m n.p.m.;
- 2) Obszary nizinne podzielono na dwie strefy:
  - a) strefa nizinna I obejmuje:
    - gminy, dla których wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP)<sup>4</sup> osiąga wielkości wyższe niż 52 punkty i nie przekracza 72,5 pkt.,
    - obręby geodezyjne, gdzie wielkość WWRPP nie przekracza 56 pkt.,
  - b) strefa nizinna II obejmuje gminy i obręby geodezyjne, gdzie wielkość wskaźnika WRPP nie przekracza 52 pkt.;
- 3) Obszary ze specyficznymi utrudnieniami obejmują gminy i obręby geodezyjne rejonów podgórskich, w których występują złożone problemy wynikające z rozdrobnionej struktury agrarnej i niekorzystnej rzeźby terenu, a które jednocześnie posiadają duże znaczenie dla rozwoju turystyki, zachowania krajobrazu i ochrony dziedzictwa kulturowego.

Na obszarach nizinnych, obok kryterium jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, przyjęto również dwa inne:

- wskaźnik zaludnienia nieprzekraczający 75 osób na km<sup>2</sup>,
- udział ludności związanej z rolnictwem w gminie, minimum 15%.

W województwie podlaskim do obszarów ONW zaliczono niemal wszystkie gminy, w tym do ONW I – 60 jednostek administracyjnych (gmin wiejskich lub terenów wiejskich w miasto-gminach) oraz do ONW II – 42 jednostki administracyjne<sup>5</sup>. Kryteriów ONW nie spełniły jedynie trzy gminy (Czyżew Osada, Juchnowiec<sup>6</sup> i Szepietowo<sup>7</sup>).

<sup>4</sup> Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP), opracowany przez IUNG w Puławach.

<sup>5</sup> Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 kwietnia 2004 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania objętej planem rozwoju obszarów wiejskich (Dz. U. Nr 73 poz. 657) z późniejszymi zmianami z dnia 29.06.2004 r. (Dz. U. Nr 158 poz. 1652) i z dnia 23.09.2004 r. (Dz. U. Nr 213 poz. 2159).

<sup>6</sup> Gmina Juchnowiec jako jednostka administracyjna (obejmująca swym zasięgiem 46 wsi) nie spełniała kryteriów zaliczenia do ONW, ale zakwalifikowano poszczególne wsie, w tym 7 obrębów wsi do ONW I i 14 obrębów wsi do ONW II.

<sup>7</sup> W gminie Szepietowo do ONW I zaliczono obręb jednej wsi (Dąbrowa Moczydły).



### Zróźnicowanie przestrzeni województwa podlaskiego

Pod względem istotnych uwarunkowań i poziomu rozwoju, województwo podlaskie różni się jako region na poziomie NUTS 2 od innych regionów i średnich wyników w kraju. Różnice występują również pomiędzy obszarami wiejskimi i miasteczkami oraz miastami w obrębie województwa. Niejednorodne są również poszczególne gminy. Zróźnicowanie pomiędzy tymi ostatnimi jednostkami oceniono na podstawie 68 zmiennych wprowadzonych do badań, charakteryzujących poszczególne gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich (105 gmin – obiektów badań). Zmienne do badań zostały dobrane w sposób celowy. Pochodzą one ze zbioru informacji objętych spisem powszechnym w 2002 r. w układzie podstawowych jednostek administracyjnych (gmin i miasto-gmin).

Wszystkie zmienne poddano procedurze badań statystycznych zmierzających do wydzielenia możliwie jednorodnych grup gmin metodą skupień Warda [3, 5, 9]. W wyniku tego postępowania, do analizy skupień przyjęto ostatecznie 31 zmiennych. Średnie wielkości badanych cech w wydzielonych grupach gmin (skupieniach) zestawiono w tabeli 1<sup>8</sup>, a ich przestrzenne rozmieszczenie zobrazowano na rys. 1.

Analiza badanych czynników prowadzi do spostrzeżeń, które potwierdzają, bądź weryfikują dotychczasowe poglądy w zakresie ważności czynników różnicujących przestrzeń rolniczą województwa podlaskiego. Potwierdzono m.in. malejącą rolę czynników naturalnych i przyrodniczych w różnicowaniu przestrzeni rolnictwa oraz zwiększenie znaczenia czynników organizacyjnych i strukturalno-ekonomicznych. Wbrew powszechnie formułowanym tezom, np. o dużym zróźnicowaniu w województwie podlaskim jakości środowiska przyrodniczego, analiza statystyczna nie potwierdziła tego faktu (współczynnik zmienności wyniósł 14,8%). Podobnie, udział gruntów ornych w strukturze użytków rolnych, świadczący tradycyjnie o możliwości prowadzenia intensywniejszej produkcji, okazał się również w niewielkim stopniu zróźnicowany (15,8%). Większą zmiennością charakteryzują się gminy pod względem udziału użytków zielonych w strukturze UR (29,5%). Niską zmiennością cechują się parametry charakteryzujące sytuację ludnościową, a zwłaszcza strukturę płci (wskaźnik kobiet przypadających na 100 mężczyzn ogółem we wszystkich grupach wieku oraz w wieku 20-29 lat, czyli w okresie najintensywniejszego zawierania związków małżeńskich). W większym natomiast stopniu zróźnicowane są gminy pod względem zaludnienia (38,7%). Z czynników powszechnie uznawanych za istotne w różnicowaniu gmin województwa, a których zmienność statystycznie określona ukształtowała się poniżej 40%, należy wymienić: udział ludności w wieku poprodukcyjnym (25,1%), średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego mierzona powierzchnią UR (33,7%), powierzchnia UR przypadająca na ciągnik rolniczy (25,0%).

<sup>8</sup> W tabeli 1 podano jedynie wielkości, których zmienność określona na podstawie współczynników zmienności (V) była wyższa od 40% (wielkość ta została przyjęta a priori).

Tabela 1

## Średnie wielkości zmiennych w skupieniach i ich zmienność (3 skupienia, 31 zmiennych, 105 gmin)

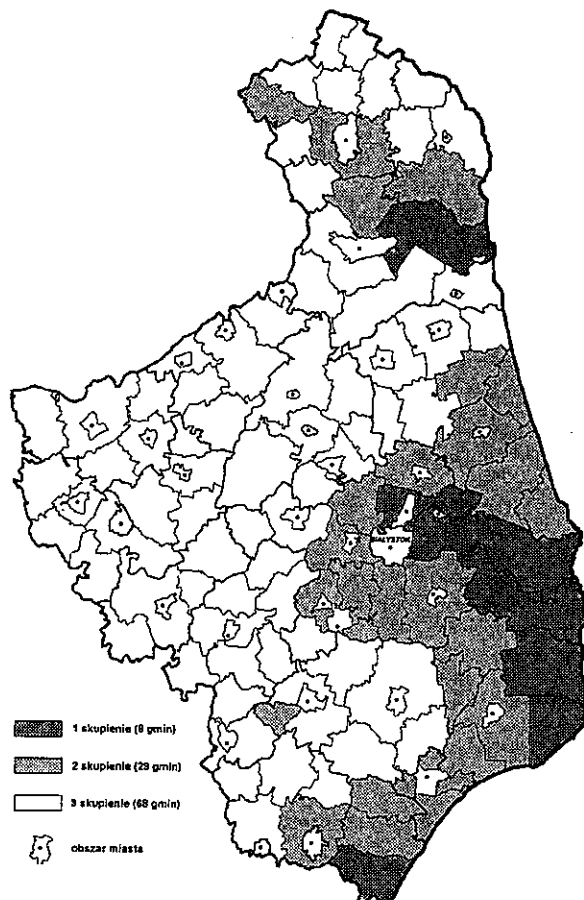
Lp	Zmienne	Województwo			w tym skupienie						
		razem			II (29 gmin)			III (68 gmin)			
		Średnia	V <sup>a</sup>	Średnia	V <sup>a</sup>	Średnia	V <sup>a</sup>	Średnia	V <sup>a</sup>	Średnia	V <sup>a</sup>
1	% powierzchni o szczególnych walorach przyrod.	28,3	106,4	66,6	40,3	31,8	86,2	22,3	126,8		
2	Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców	-2,5	-202,5	-7,2	104,6	-5,8	-82,0	-0,5	681,0		
3	Udział ludności z wykształceniem wyższym	3,4	43,9	5,9	41,6	3,9	37,1	3,0	33,7		
4	Udział pracujących w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie (bez roln. indyw.)	6,1	128,5	13,7	92,6	10,0	93,5	3,5	129,9		
5	Udział pracujących w przemyśle i budownictwie	23,2	77,2	22,2	74,7	30,9	63,2	20,0	82,5		
6	Udział lasów w ogólnej pow. gruntów	27,5	64,3	65,7	24,5	33,4	56,5	20,4	40,5		
7	Udział gruntów pozostałych w ogólnej pow.	12,0	50,5	11,9	36,9	13,4	37,5	11,3	57,7		
8	Udział pszenicy i jęczmienia w strukturze zasiewów	11,8	59,6	11,4	50,0	16,6	54,3	9,9	52,1		
9	Udział żyta i owsa w strukturze zasiewów	29,0	57,7	42,1	29,6	33,5	51,4	25,5	62,4		
10	Udział ziemniaków	9,5	40,9	14,6	36,0	8,7	32,9	9,3	40,0		
11	Udział przemysłowych	1,3	145,8	1,4	169,5	1,7	111,7	1,1	164,5		
12	Udział pastewnych	7,5	80,2	2,7	64,5	4,0	80,5	9,6	65,4		
13	Obsada bydła ogółem w szt. fiz. na 100 ha UR	59,3	42,5	21,0	38,9	37,2	33,3	73,2	24,8		
14	Obsada krów w szt. fiz. na 100 ha UR	32,4	45,7	12,5	41,6	20,1	35,5	40,0	30,1		
15	Obsada trzody chlewnej w szt. fiz. na 100 ha UR	77,2	62,1	22,1	60,2	51,0	50,0	94,9	50,5		
16	Udział gospodarstw rolnych do 1 ha	13,4	59,2	27,7	37,0	19,1	32,7	9,3	41,3		
17	Udział gospodarstw rolnych 1 - 5 ha	23,7	50,2	44,0	20,2	35,0	24,1	16,6	30,9		
18	Udział gospodarstw rolnych powyżej 15 ha	23,9	51,7	5,2	62,2	12,6	52,4	30,9	27,3		

cd. tab. 1

19	Gospodarstwa rolne o udziale dochodów z działalności rolniczej do 30%	36,4	54,1	72,0	10,5	55,7	22,8	23,9	31,6
20	Gospodarstwa rolne o udziale dochodów z działalności rolniczej 70-100%	42,5	42,2	13,8	36,8	24,1	38,8	53,8	17,4
21	Udział gospodarstw prowadzących działalność wyłącznie pozarolniczą	2,3	84,7	6,1	39,3	3,3	55,5	1,4	66,6
22	Udział gospodarstw prowadzących działalność rolniczą i pozarolniczą	7,2	40,1	7,5	57,4	7,1	44,3	7,2	36,2
23	Udział gospodarstw nie prowadzących żadnej działalności	14,2	80,6	41,1	24,5	21,8	33,6	7,8	51,3
24	% gruntów nieobsianych	15,2	101,5	53,7	19,8	22,9	40,1	7,3	101,5
25	% niewykorzystanej powierzchni obór	14,2	70,3	34,6	18,5	22,6	33,9	8,2	36,2
26	% niewykorzystanej powierzchni chlewni	18,4	72,4	48,9	11,6	28,2	31,1	10,6	48,0
27	Towarowa produkcja rolnicza w zł na 1 pełnozatrudnioną osobę	14140	41,2	9699	109,9	9799	36,4	16515	26,6
28	Towarowa produkcja rolnicza w zł na 1 ha UR	1730	44,3	1399	112,5	1235	37,2	1980	31,3
29	Towarowa produkcja rolnicza w zł na 1 gospodarstwo rolne	20735	48,8	9898	102,4	11269	41,9	26047	29,1
30	Dochody własne gmin w zł na mieszkańca	439,5	53,3	916,4	43,7	496,9	40,7	358,9	35,5
31	Stopa bezrobocia rejestrowanego na wsi w %	12,0	40,8	20,8	23,6	13,5	34,1	10,3	34,5
	WWRPP w pkt	54,7	4,8	46,2	11,5	53,7	12,6	56,1	14,8
	Liczba ludności na 1 km <sup>2</sup>	28,0	38,7	19,6	64,8	27,1	54,6	29,3	27,0

<sup>a</sup> Współczynnik zmienności (V).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników Spisu Powszechnego 2002, Województwo Podlaskie (dane w układzie gmin oraz miast i gmin).



Rys. 1. Przestrzenne rozmieszczenie wydzielonych grup gmin.

Struktura zasiewów we wszystkich gminach zdominowana jest przez rośliny zbożowe (stanowią one średnio 80,2% wszystkich upraw na gruntach ornych<sup>9</sup>, przy niewielkiej zmienności wynoszącej zaledwie 8,8%). Wyraźnie natomiast zróżnicowane są gminy pod względem udziału pszenicy i jęczmienia (zboż zaliczanych do intensywnych) oraz żyta i owsa (charakteryzujących ekstensywną strukturę zasiewów).

Obsada zwierząt gospodarskich, w przeliczeniu na sztuki duże (SD), jest relatywnie wysoka (62,6 SD na 100 ha UR) i wykazuje się średnią zmiennością w przekroju gmin (36,4%). Nieco większą zmienność wykazuje obsada poszczególnych gatunków zwierząt wyrażona w sztukach fizycznych na 100 ha UR (bydło ogółem 42,5%, krowy 45,7%, trzoda chlewna 62,1%).

<sup>9</sup> Należy nadmienić, że tak wysoki udział roślin zbożowych w strukturze zasiewów we wszystkich gminach województwa jest zjawiskiem niekorzystnym z punktu widzenia racjonalnego następstwa roślin i utrzymania gleby w odpowiedniej kulturze.

Z danych tabeli 1 wynika, że wyodrębnione grupy gmin (skupienia) spełniają wyraźnie inne funkcje, szczególnie widoczne pomiędzy skupieniami skrajnymi (I – 8 gmin i III – 68 gmin). Gminy grupy I, w świetle kryteriów powszechnie stosowanych do charakterystyk regionalnych, należałoby zaliczyć do gmin problemowych, o daleko posuniętej marginalizacji produkcyjnej funkcji rolnictwa.

W układzie przestrzennym, gminy o najmniej korzystnych warunkach położone są wokół Białegostoku i dalej na wschód wzdłuż wschodniej granicy Polski. Drugie skupienie gmin (znacznie mniejsze) zaliczonych do tej grupy stanowi enklawa kilku gmin w rejonie suwalsko-augustowskim.

Cechy charakterystyczne gmin problemowych (8 jednostek) są następujące.:

- bardzo niska jakość środowiska przyrodniczo-glebowego – według oceny IUNG wynosi zaledwie 46,2 pkt.;
- bardzo niski poziom zaludnienia – 19,6 osób na 1 km<sup>2</sup>;
- 2/3 powierzchni ogólnej tych gmin zajmują obszary sklasyfikowane jako „szcze-gólne walory przyrodnicze” (w tym zdominowane przede wszystkim przez lasy);
- główne uprawy rolne stanowią żyto, owies i ziemniaki;
- bardzo niska obsada zwierząt gospodarskich wszystkich gatunków (bydło ogółem tylko 21,0 szt. fizycznych na 100 ha UR, w tym krowy 12,5 i trzody chlewnej 22,1 szt. fizycznych);
- przewaga gospodarstw o małym obszarze, głównie do 1 ha i w przedziale 1-5 ha;
- dochód uzyskiwany z gospodarstw rolnych stanowi relatywnie niewielkie, uzupełniające źródło ogólnych dochodów ludności (dla 72% gospodarstw udział dochodów z działalności rolniczej stanowi do 30%, a tylko dla 13,8% gospodarstw działalność rolnicza jest źródłem dochodów od 70-100%);
- powierzchnia gruntów nieobsianych stanowi ponad połowę wszystkich gruntów (53,7%);
- budynki dla bydła niewykorzystane są w 1/3, a dla trzody chlewnej w połowie;
- gospodarstwa rolne osiągają bardzo niską produkcję towarową w przeliczeniu na osoby pełnozatrudnione oraz na 1 ha UR i 1 gospodarstwo;
- gospodarstwa rolne funkcjonujące na tym obszarze, w największym stopniu łączą pracę w rolnictwie z działalnością pozarolniczą.

Gminy te mają najbardziej sprzyjające warunki do spełniania funkcji ekologicznej typu przestrzennego, takie jak: obszary chronionego krajobrazu, parki krajo-brazowe, oraz duże możliwości realizowania programów rolno-środowiskowych o zasięgu lokalnym, regionalnym i europejskim, np. Natura 2000.

Najkorzystniejszymi parametrami rozwojowymi rolnictwa odznaczają się gminy grupy III. Dysponują one w chwili obecnej dużym potencjałem i osiągają wyniki produkcyjno-ekonomiczne porównywalne z innymi obszarami (regionami) rolniczymi. Rolnictwo na tych obszarach posiada największe możliwości rozwojowe.

Rejon II gmin (29 jednostek) charakteryzuje się cechami i funkcjami pośrednimi w porównaniu do wymienionych skrajnych grup gmin. Można przypuszczać, że w zależności od warunków makro- i mikroekonomicznych następować będzie bądź

dalsze ograniczanie produkcyjnej funkcji rolnictwa i zwiększenie zakresu form związanych z ochroną środowiska, bądź też intensywny rozwój rolnictwa. Zarysowane tendencje i zróżnicowane funkcje obszaru województwa podlaskiego wskazują na potrzebę stosowania różnych mechanizmów polityki rolnej i regionalnej w stosunku do wyodrębnionych grup gmin.

### **Formujący się model gospodarstw rolnych na obszarach problemowych**

Szczegółowe dane pochodzące z gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną w wyodrębnionych skupieniach gmin pozwoliły pełniej ocenić sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych i kierunki ich rozwoju, w szczególności w odniesieniu do gmin „problemowych”. Badania wykazały, że wyniki ekonomiczne osiągnięte w gospodarstwach rolnych tego rejonu, uwzględniające rzeczywisty potencjał gospodarstw, nie potwierdzają w pełni dotychczasowych wniosków wynikających z analizy rejonów produkcyjno-ekonomicznych, w których za podstawową jednostkę i obiekt badań przyjęto gminę. Gospodarstwa rolne jako pojedyncze obiekty położone w gminach problemowych okazują się gospodarstwami wysokotowarowymi i sprawnymi ekonomicznie, wykorzystującymi racjonalnie zasoby naturalne i potencjał produkcyjny tego obszaru (tabela 2).

Średni dochód rolniczy brutto w przeliczeniu na jednostkę pełnozatrudnionej siły roboczej w gospodarstwach grupy I jest wyższy o 43% w porównaniu do rejonu III (ocenionego jako towarowe i sprawne rolnictwo) i ponad trzykrotnie wyższy w odniesieniu do gmin rejonu II. Gospodarstwa rolne tego rejonu, w porównaniu z pozostałymi, osiągają również znacznie wyższy poziom dochodu rolniczego brutto w przeliczeniu na ha UR, a złotówka zainwestowana w potencjał produkcyjny przynosi tu 1,40 zł w postaci dochodu rolniczego (w pozostałych rejonach 0,80 zł). Również wskaźnik efektywności jest w tych gospodarstwach najwyższy (2,30). Bardzo dobre wyniki ekonomiczne w gospodarstwach rejonu I zostały osiągnięte w obiektach dużych obszarowo (41,5 ha UR średnio dla tej grupy gospodarstw), o dominującym udziale trwałych użytków zielonych (72,5%), na bardzo słabych jakościowo glebach (o wskaźniku bonitacji zaledwie 0,50 pkt.), przy relatywnie dobrym wykształceniu formalnym właścicieli (tak w zakresie wykształcenia rolniczego, jak i nierolniczego), dużej wartości aktywów trwałych na osobę pełnozatrudnioną i na 1 ha UR, wysokim wyposażeniu siły roboczej w mechaniczną siłę pociągową i przy umiarkowanym poziomie zużycia pośredniego (na osobę pełnozatrudnioną i ha UR). Gospodarstwa tego rejonu posiadają wysoką obsadę zwierząt gospodarskich w SD, przewyższającą obsadę zwierząt w rejonie III, która jest wynikiem bardzo wysokiej obsady bydła ogółem – 130,7 szt. fizycznych na 100 ha UR, w tym 74,1 krów. Chów trzody chlewnej nie spełnia istotniejszej roli produkcyjnej w gospodarstwach tego rejonu, obsada tego gatunku wynosi zaledwie 7,2 szt. fizycznych na 100 ha UR. Bardzo niskie są również plony zbóż (9,2 q z ha) i ziemniaków (58,7 q z ha). Wskazuje to, że zarówno chów trzody chlewnej, jak i uprawa zbóż oraz ziemniaków podporządkowane są potrzebom własnym gospodarstwa i stanowią niezbędne jego składniki uzupełniające główny kierunek produkcji (np. potrzeba zapewnienia słomy na ściółkę, zachowanie różnorodności roślin w płodozmianie).

Na podstawie wyników gospodarstw rolnych w rejonie I można stwierdzić, że w sytuacji ogólnego marginalizowania funkcji rolnictwa, jakie ma miejsce na tym obszarze jako jednostce przestrzennej, istnieją warunki do intensywnego rozwijania produkcji bydła i krów mlecznych w oparciu o duże zasoby użytków zielonych, które mimo ogólnie niskiej jakości bonitacyjnej mogą zapewniać prowadzącym gospodarstwa rolne relatywnie bardzo dobre wyniki ekonomiczne. Przemawia to za dalszą ewolucją gospodarstw rolnych na tym obszarze ze względu na kryteria ekonomiczne, wymaga jednak znacznego wysiłku inwestycyjnego w celu stworzenia odpowiedniego potencjału produkcyjnego, w tym dużego arealu UR<sup>10</sup>. Głównym problemem, jak dotychczas, jest niewielka liczba takich gospodarstw. Zwiększenie jednak ich udziału, z punktu widzenia społecznego, jest podstawową alternatywą. W związku z tym należy wykorzystać przedsiębiorczość rolników i usuwać przeszkody stojące na drodze powstawania nowoczesnych, wydajnych, konkurencyjnych i dochodowych gospodarstw rolnych. Inne formy zagospodarowania tego obszaru, jak np. tworzenie gospodarstw ekologicznych, produkcja tzw. zdrowej żywności, rozwijanie turystyki wiejskiej i agroturystyki na bazie naturalnych zasobów przyrodniczych, mogą odgrywać również ważną rolę, ale drugorzędą.

Wyniki gospodarstw rolnych rejonu III potwierdzają dotychczasowe oceny korzystnych warunków dla rozwijania intensywnego i towarowego rolnictwa. Gospodarstwa rolne tego rejonu osiągają relatywnie wysoki dochód rolniczy przypadający na jednostkę siły roboczej (54102 zł), dysponują wysokim potencjałem produkcyjnym, w tym relatywnie dużą powierzchnią przeciętnego gospodarstwa (27,1 ha UR), wysoką obsadą zwierząt gospodarskich (w tym bydła ogółem, krów i trzody chlewnej) oraz wysokimi plonami zbóż i ziemniaków.

Gorsze wyniki ekonomiczne na tle pozostałych rejonów, osiągają gospodarstwa rolne położone w rejonie II. Główną przyczyną jest niski poziom aktywów trwałych przypadających na zatrudnionego i niski poziom zużycia pośredniego, zwłaszcza na jednostkę zatrudnionej siły roboczej, czyli ogólnie niski potencjał produkcyjny i niski poziom intensywności gospodarowania. Niższa jest również obsada zwierząt gospodarskich wszystkich gatunków, przy relatywnie korzystnym obszarze gospodarstw (28,1 ha UR). Zgodnie z dotychczas formułowanymi ocenami, gospodarstwa rolne tego rejonu, w zależności od warunków makro- i mikroekonomicznych, mogą awansować do gospodarstw rozwojowych (w kierunku gospodarstw typowych dla rejonu III) lub zmierzać w kierunku marginalizowania funkcji produkcyjnej rolnictwa. Z własnego rozpoznania sytuacji na tym obszarze wynika, że powstają tu również nowoczesne, towarowe gospodarstwa rolne<sup>11</sup>.

<sup>10</sup> Odsetek gruntów nieobsianych w 2002 r. w rejonie I gmin wynosił 53,7%, co wskazuje, że są ewentualne rezerwy gruntów do zagospodarowania.

<sup>11</sup> Badane gospodarstwa rolne rejonu I specjalizują się przede wszystkim w chowie bydła i produkcji mleka. Te dwa typy gospodarstw stanowią około 83% wszystkich badanych gospodarstw tego rejonu. W rejonie II przeważają gospodarstwa wielostronne i specjalizujące się w produkcji roślinnej, a w rejonie III gospodarstwa wielostronne i specjalizujące się w chowie zwierząt przeżuwających oraz w produkcji roślinnej.

Tabela 2  
 Charakterystyki statystyczne zmiennych wprowadzonych do badania w gospodarstwach rolnych woj. podlaskiego  
 według rejonów produkcji

Lp.	Zmienne	Rejon I, n = 15		Rejon II, n = 101		Rejon III, n = 211	
		Średnia	V	Średnia	V	Średnia	V
1	Dochód rolniczy brutto na pełnozatrudnionego w zł	77493 54638 <sup>b</sup>	88,4 <sup>a</sup>	23079 12397 <sup>b</sup>	118,3 <sup>a</sup>	54102 27333 <sup>b</sup>	129,5 <sup>a</sup>
2	Dochód rolniczy brutto na 1 ha UR	2164	78,4 <sup>a</sup>	949	79,5 <sup>a</sup>	1433	109,8 <sup>a</sup>
3	Dochód rolniczy brutto na 1 zł wartości aktywów trwałych brutto	1,40	35,7	0,80	50,0 <sup>a</sup>	0,80	62,5 <sup>a</sup>
4	Wskaźnik efektywności	2,30	21,7	1,70	23,5	1,80	27,8
5	Powierzchnia gospodarstwa w ha UR	41,50	60,0 <sup>a</sup>	28,10	148,4 <sup>a</sup>	27,10	59,0 <sup>a</sup>
6	Udział gruntów ornych w strukturze UR	27,50	65,1 <sup>a</sup>	65,30	27,7	67,20	23,7
7	Udział użytków zielonych w strukturze UR	72,50	24,7	34,50	52,2 <sup>a</sup>	31,80	50,0 <sup>a</sup>
8	Wskaźnik bonitacji gleb w pkt.	0,50	40,0 <sup>a</sup>	0,60	33,3	0,60	33,3
9	Liczba pełnozatrudnionych na 100 ha UR	6,10	160,7 <sup>a</sup>	6,50	104,6 <sup>a</sup>	5,20	111,5 <sup>a</sup>
10	Nakłady pracy obcej w osobach pełnozatrudnionych na 100 ha UR	0,70	128,6 <sup>a</sup>	0,10	200,0 <sup>a</sup>	0,20	250,0 <sup>a</sup>
11	Wiek właściciela w latach	43,60	16,7	45,20	22,1	42,30	23,6
12	Wskaźnik wykształcenia rolniczego w pkt.	2,70	88,9 <sup>a</sup>	1,70	88,2 <sup>a</sup>	1,70	94,1 <sup>a</sup>
13	Wskaźnik wykształcenia nierolniczego w pkt.	4,10	34,1	3,40	38,2	3,20	37,5



cd. tab. 2

14	Wartość aktywów trwałych brutto w tys. zł na 1 pełnozatrudnionego	378 293 <sup>b</sup>	78,4 <sup>a</sup>	149 121 <sup>b</sup>	77,7 <sup>a</sup>	309 193 <sup>b</sup>	105,4 <sup>a</sup>
15	Wartość aktywów trwałych brutto w tys. zł na ha UR	11,62	65,1 <sup>a</sup>	7,33	69,2 <sup>a</sup>	8,51	65,6 <sup>a</sup>
16	Zasoby siły pociągowej w KM na 1 pełnozatrudnionego	114	104,8 <sup>a</sup>	85	86,5 <sup>a</sup>	153	95,2 <sup>a</sup>
17	Zasoby siły pociągowej w KM na 1 ha UR	2,90	48,3 <sup>a</sup>	3,50	85,7 <sup>a</sup>	3,40	55,9 <sup>a</sup>
18	Wartość zużycia pośredniego w tys. zł na 1 pełnozatrudnionego	47,06 31,06 <sup>b</sup>	86,0 <sup>a</sup>	29,54 15,25 <sup>b</sup>	112,1 <sup>a</sup>	60,77 33,04 <sup>b</sup>	126,8 <sup>a</sup>
19	Wartość zużycia pośredniego w zł na ha UR	1365	56,8 <sup>a</sup>	1194	64,9 <sup>a</sup>	1564	73,1 <sup>a</sup>
20	Obsada zwierząt w SD na 100 ha UR	106,5	27,2	75,3	46,6 <sup>a</sup>	102,0	58,9 <sup>a</sup>
21	Obsada bydła w szt. fizycznych na 100 ha UR	130,7	32,7	66,6	64,4 <sup>a</sup>	85,1	48,1 <sup>a</sup>
22	Obsada krów w szt. fizycznych na 100 ha UR	74,1	32,1	35,2	63,9 <sup>a</sup>	45,5	53,8 <sup>a</sup>
23	Obsada trzody chlewnej w szt. fiz. na 100 ha UR	7,2	211,1 <sup>a</sup>	68,7	123,9 <sup>a</sup>	136,0	208,5 <sup>a</sup>
24	Obsada owiec w szt. fiz. na 100 ha UR	0,0	0,0	22,9	383,8 <sup>a</sup>	0,0	0,0
25	Obsada kur w szt. fiz. na 100 ha UR	52,5	257,5 <sup>a</sup>	82,3	121,4 <sup>a</sup>	68,7	120,2 <sup>a</sup>
26	Płony zbóż ogółem w dt z 1 ha	9,2	145,7 <sup>a</sup>	28,3	37,8	27,5	29,5
27	Płony ziemniaków w dt z 1 ha	58,7	129,5 <sup>a</sup>	165,3	41,6 <sup>a</sup>	172,2	34,6

<sup>a</sup> Zmienne o współczynniku zmienności większym od 40%.

<sup>b</sup> Kursywą podano wielkość mediany danej zmiennej.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych IERIGŻ.

Duże zróżnicowanie przestrzeni rolniczej województwa podlaskiego, nie tylko pomiędzy rejonami i gminami, ale także wsiami i gospodarstwami rolnymi, stwarza możliwości rozwoju na całym jego obszarze zarówno nowoczesnego i towarowego rolnictwa, jak również jego form opartych na wykorzystaniu walorów środowiska przyrodniczego.

### Podsumowanie

Rozpoznanie dotychczasowych kryteriów wyodrębniania obszarów zaliczanych do problemowych, zwłaszcza w rolnictwie i obszarach wiejskich wskazuje na konieczność ich przewartościowania we współczesnych uwarunkowaniach. Z badań wynika, iż odpowiednie nasilenie tych czynników tworzy warunki do powstawania nowoczesnych, wysokotowarowych, wydajnych i dochodowych gospodarstw rolnych oraz możliwości dywersyfikacji monorolniczej funkcji tych obszarów.

Materiał empiryczny do badań pochodził z województwa podlaskiego, które w świetle stosowanych kryteriów regionalnych jest klasyfikowane do problemowych.

Badania wykazały, że coraz mniejszą rolę, jeśli chodzi o różnicowanie przestrzeni rolniczej województwa podlaskiego, odgrywają czynniki naturalne, związane przede wszystkim z jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Mniejsze znaczenie mają również czynniki związane z sytuacją ludnościową (zagęszczenie ludności, struktura ludności i zjawiska związane z depopulacją). Jednocześnie coraz większy wpływ mają czynniki strukturalne i organizacyjne związane z działalnością człowieka.

Ocena potwierdziła duże zróżnicowanie województwa podlaskiego na poziomie podstawowych jednostek administracyjnych (gmin), co wskazuje na konieczność prowadzenia odmiennej polityki w stosunku do tak wydzielonych jednostek – skupień (grup gmin).

Badania szczegółowe oparte na wynikach gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną świadczą o tym, że na obszarach gmin problemowych funkcjonują nowoczesne gospodarstwa rolne, duże obszarowo i sprawne ekonomicznie, przynoszące wysokie dochody zatrudnionej w nich ludności. Można więc wnioskować, że na obszarach problemowych, w sytuacji zaawansowania odpowiednich procesów, powstają warunki do tworzenia nowoczesnych gospodarstw rolnych. Jest to społecznie najbardziej uzasadniony kierunek zagospodarowania obszarów wykazujących duże natężenie czynników decydujących o problemowości. Inne formy zagospodarowania, takie jak rozwój rolnictwa ekologicznego, produkcji zdrowej żywności, rozwój agroturystyki w oparciu o naturalne zasoby przyrodnicze mogą spełniać również ważne, ale uzupełniające funkcje.

Należy jednak nadmienić, że w województwie podlaskim, które na tle innych regionów (województw) posiada korzystną strukturę obszarową gospodarstw rolnych, występują utrudnienia związane np. z dalszym powiększaniem gospodarstw rolnych, w tym również na obszarach problemowych, bowiem istniejące ustawodawstwo nie sprzyja sprawnemu przepływowi ziemi do jednostek i gospodarstw sprawnych ekonomicznie. Nie sprzyjają temu procesowi również obowiązujące formy wspierania finansowego gospodarstw rolnych (położonych w niekorzystnych warunkach gospodarowania) i system płatności bezpośrednich do ha gruntów użyt-

kowanych rolniczo, które w związku ze zjawiskiem kapitalizacji przyczyniają się do petryfikacji istniejącej struktury agrarnej.

**Literatura;**

1. Bański J.: Rolnicze obszary rezerw produkcyjnych. „Wieś i Rolnictwo”, nr 2 (107) 2000.
2. Comité des structures agricoles et du développement rural. STAR, Document de travail de la Commission, 11.11.1998.
3. Filipiak K., Wilkos S.: Wybrane metody analizy wielozmiennej i ich zastosowanie w badaniach przestrzennych. IUNG, Puławy 1998.
4. Gorzelak G.: Omówienie książki E. J. Blakely’ a „Planowanie gospodarczego rozwoju lokalnego” /w:/ Gmina, przedsiębiorczość, promocja. Red. J. P. Gieorgica, G. Gorzelak, Uniwersytet Warszawski – Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego. Studia Regionalne i Lokalne, Warszawa 1992.
5. Herink M., Petersen V.: Clusteranalyse als Instrument zur Gruppierung von spezialisierten Marktfruchtunternehmen. „Agrarwirtschaft”, nr 53 (Heft 7) 2004.
6. Hoover E. M.: Lokalizacja działalności gospodarczej. PWN, Warszawa 1962.
7. Horodeński R.: Problemy rozwoju obszarów zaniedbanych. „Nauka i Praktyka”, nr 2 Białystok 1985.
8. Kurek E.: Przyczyny powstawania regionów problemowych i ich definicje. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1-3/1992.
9. Nowak E.: Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych. PWE, Warszawa 1990.
10. Olechnicka A.: Współczesne ujęcie problemu peryferyjności /w:/ Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej. Red. A. Boltromiuk. Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, 2003.
11. Pietrzyk I.: Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich. PWN, Warszawa 2002.
12. Plan rozwoju obszarów wiejskich na lata 2004-2006. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
13. Popławski T.: Peryferyjność i społeczeństwo, dylematy przełomu w Europie. Białystok 1997.
14. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14.04.2004 w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania objętej planem rozwoju obszarów wiejskich (Dz. U. Nr 73, poz. 657) z późn. zm.
15. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 o wsparciu rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji w Rolnictwie (EAGGF).
16. Rozwój Polski północno-wschodniej w warunkach transformacji gospodarczej. Red. L. Kupiec, M. Proniewski. Uniwersytet Warszawski – Filia w Białymstoku i Biuro Planowania Regionalnego w Białymstoku, 1994.
17. Secomski K.: Teoria regionalnego rozwoju i planowania. PWE, Warszawa 1987.
18. Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych. Red. A. Rosner. Warszawa 2002.
19. Więckowicz Z.: Zróżnicowana polityka rozwoju obszarów wiejskich /w:/ Regionalizacja polityki rolnej. Ośrodek Badań Naukowych, Białystok 1989.
20. Wojtaszek Z.: Kierunki rozwoju gospodarczego rejonów o niekorzystnych warunkach przyrodniczych dla rolnictwa. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 4-5/1991.

*KAZIMIERZ NIEWIADOMSKI*

Białystok Technical University

EVOLUTION OF CRITERIA FOR SELECTING AGRICULTURAL  
BACKWARD AREAS  
AN EXAMPLE OF PODLASKIE VOIVODSHIP

Summary

The criteria for selecting backward agricultural areas having been used so far were distinguished in the elaboration. Podlaskie region was taken as an example because it was under these criteria classified as a backward area and many factors determining this category are cumulated in the region. However, the analysis of the criteria commonly used for selecting difficult agricultural areas showed that many of them become less and less important for diversifying of agricultural surface. What is more, cumulating of these factors creates new quality and conditions for efficient and profitable farms well adjusted to the current socio-economic level of the region development.

This phenomenon allows researchers to speak about evolution of the criteria used for selecting backward agricultural regions or about need for re-assessment of the criteria in general development process.